

Nieuw materiaal voor de editie van Spinoza's *Ethica: Vaticanus Latinus 12838*

Piet Steenbakkers¹

De Duitse edelman Ehrenfried Walther von Tschirnhaus studeerde van september 1669 tot voorjaar 1674 in Nederland. Via zijn studievrienden Pieter van Gent en Georg Hermann Schuller was hij in contact gekomen met Spinoza. Eind 1674 keerde hij naar Holland terug, als eerste etappe van zijn Grand Tour. Daar vernam hij dat Spinoza zijn *Ethica* had voltooid en voorbereidingen trof voor publicatie – een plan waarvan hij vervolgens afzag, omdat er al vóór publicatie veel tegenstand kwam. In mei 1675 is Tschirnhaus doorgereisd naar Engeland, maar uit zijn briefwisseling met Spinoza valt op te maken dat hij inmiddels beschikte over een afschrift (*exemplar*) van de *Ethica*-tekst. Die kopie nu is eind 2010 door Leen Spruit opgespoord in de bibliotheek van het Vaticaan (*Vaticanus Latinus 12838*). Het afschrift blijkt de volledige Latijnse tekst te bevatten, in de hand van Tschirnhaus' vriend Pieter van Gent. Het moet zijn vervaardigd toen Tschirnhaus in Nederland verbleef, en is in één aaneengesloten periode tot stand gekomen. Tschirnhaus heeft het na voltooiing zelf met behulp van het origineel gecontroleerd en gecorrigeerd. Het lijkt erop dat Spinoza zijn autograaf eind 1674 of begin 1675 alvast naar zijn uitgever Jan Rieuwertsz in Amsterdam had gestuurd of gebracht, bij wie Van Gent, een goede vriend van Rieuwertsz, het heeft kunnen overschrijven.

Op zijn Grand Tour ontmoette Tschirnhaus in 1677 in Rome Niels Stensen, de beroemde Deense anatoom, die van 1660 tot 1663 in Leiden had gestudeerd, zich in 1667 in Florence tot het rooms-katholicisme had bekeerd en zich toegede op het bekeren van protestanten. Na felle discussies over het geloof heeft Tschirnhaus zijn *exemplar* aan Stensen ter inzage gegeven. Die heeft het vervolgens aan de Inquisitie overhandigd, alwaar het als bewijsstuk zou dienen in een procedure om Spinoza's werk op de index van verboden boeken te krijgen. Dank zij het archief van de inquisitie is dit unieke manuscript voor het nageslacht bewaard gebleven. Het verkeerde overigens ten tijde van de ontdekking in erbarmelijke staat. In 2011 heeft de Vaticaanse bibliotheek het op voorbeeldige wijze gerestaureerd.

Tschirnhaus moet zijn exemplaar intensief hebben bestudeerd. Een merkwaardig aspect is dat er niettemin behalve slijtage vrijwel geen lezerssporen aan te treffen zijn: geen aan- of onderstrepingen, geen uitroep- of vraagtekens, nagenoeg geen commentaar. Wel bevond zich nog een losse strook met notities in het handschrift, dus wellicht was dat de manier waarop Tschirnhaus zijn lectuur annoteerde.

Het manuscript *Vaticanus Latinus 12838* is zo uitzonderlijk, omdat er tot dusver geen vroegere versie van Spinoza's *Ethica* bekend was dan die welke in de *Opera posthuma* is gedrukt. Wel is er in 1677 tegelijk met die Latijnse tekst ook nog een Nederlandse vertaling verschenen onder de titel *Zedekunst*, als onderdeel van *De nagelate schriften van B.d.S.* Die vertaling is door Jan Hendriksz Glazemaker gemaakt naar handschriftelijke bronnen. Met de vondst van het afschrift van Van Gent beschikken we nu over drie verschillende getuigen van de verloren gegane oertekst van

¹ Ik beperk me tot een samenvatting, omdat van deze lezing inmiddels een uitgebreide en geactualiseerde versie is gepubliceerd: 'De lotgevallen van de *Ethica*: Over het belang van het Vaticaanse manuscript,' *Mededelingen vanwege Het Spinozahuis* 100 (2012), pp. 33–44.

de *Ethica*. Wat kan een vergelijking daarvan ons leren? Geen van de drie geeft woordelijk de tekst van Spinoza zelf. Voor Glazemakers *Zedekunst* geldt dat natuurlijk bij uitstek, omdat die een vertaling biedt en geen Latijnse tekst. Maar ook de in 1677 postuum gepubliceerde Latijnse versie, die met zeer veel eerbied door Spinoza's vrienden is gerealiseerd, heeft eigen keuzen gemaakt in de presentatie en de formuleringen. Omdat Spinoza aan het eind van zijn leven, toen duidelijk werd dat hij zelf de publicatie niet meer zou kunnen realiseren, met zijn uitgever, huisgenoten en vrienden heeft overlegd wat er na zijn dood met het materiaal moest gebeuren, mogen we aannemen dat zulke lichte redactionele ingrepen zijn instemming hadden, expliciet of stilzwijgend. En hoe zit het met de kopie van Van Gent? In bepaalde opzichten staat die dichterbij het handschrift zoals Spinoza dat eind 1674, begin 1675 gereed had. Van Gent was immers ingehuurd om de *Ethica* over te schrijven, en hij werd niet geacht daarin zelf verbeteringen of veranderingen aan te brengen. We mogen aannemen dat hij naar beste vermogen heeft geprobeerd weer te geven wat hij in de autograaf van Spinoza las. Niettemin brengen ook goede kopiisten bewust of onbewust kleine wijzigingen aan. Voor alle drie de getuigen geldt bovendien dat teksttransmissie mensenwerk is, en er dus fouten worden gemaakt; Van Gent heeft blijkbaar in grote haast gewerkt, want zijn transcriptie bevat veel fouten. Zelfs zonder te beschikken over Spinoza's oorspronkelijke tekst, kunnen we een deel van de transmissiefouten van de drie tekstgetuigen vrij goed opsporen door ze te collationeren. Op een aantal plaatsen blijken Van Gent en *De nagelate schriften* dezelfde Latijnse brontekst te weerspiegelen, en biedt het Latijn van de *Opera posthuma* een daarvan afwijkende lezing, bijvoorbeeld omdat er in de *Opera posthuma* een zetfout staat, of omdat de redactie in Spinoza's tekst heeft ingegrepen. Behalve door transmissiefouten zijn ook divergenties ontstaan door de bewuste redactionele bewerking die Spinoza's tekst heeft ondergaan om hem naar de toen geldende normen publicabel te maken. In 1675 was Spinoza bezig het boek persklaar te maken, vervolgens heeft hij de tekst nog anderhalf jaar onder zich gehad, en ten slotte heeft hij instructies gegeven voor een uitgave na zijn dood. De gedrukte versie van de *Opera posthuma* mag dus gelden als *Ausgabe letzter Hand*, die – mede en juist door de redactionele ingrepen – Spinoza's intenties waarschijnlijk tot op grote hoogte recht doet. Het gaat overigens uitsluitend om kleine varianten, die nergens de strekking van Spinoza's filosofie raken. Een vergelijking van *Vaticanus Latinus* 12838 met de *Opera posthuma* laat ons nu zien dat Spinoza in de tussenliggende tijd de tekst inhoudelijk of zelfs stilistisch niet heeft herzien. Bij een zorgvuldige revisie door de auteur zouden enkele duistere plaatsen wel zijn verbeterd. De vrienden die de redactie van de *Opera posthuma* deden hebben het oplossen van dergelijke problematische plaatsen terecht niet tot hun taak gerekend. Wat ze wel hebben nagestreefd is een harmonisering van de layout en van vaste formuleringen, en verder een coherente en correcte presentatie van de zeer vele interne verwijzingen. Ook zijn evidente fouten in het Latijn gecorrigeerd. Op deze punten wijken de lezingen dus af van die van het handschrift. De redactie is met opvallend veel terughoudendheid en respect te werk gegaan. Alleen in de wat langere en retorisch sterker geformuleerde tekstgedeelten, de scholia, voorwoorden en aanhangsels, is een tendens bespeurbaar om het Latijn van Spinoza ook stilistisch enigszins op te poetsen, door woorden van plaats te laten wisselen, de syntaxis te

herschikken, of incidenteel voor een ander woord te kiezen. Dat kunnen we nu mooi vaststellen door de kopie van Van Gent ernaast te leggen.

De vondst van het exemplaar van Tschirnhaus in de bibliotheek van het Vaticaan is van onschatbare waarde voor het Spinoza-onderzoek. Het vult op onverwachte wijze details in van de fascinerende tekstgeschiedenis van de *Ethica*, die nog altijd met een waas van geheimzinnigheid is omgeven. Het levert ons stof voor een preciezer, scherpere constitutie van de tekst van een van de meesterwerken van de filosofiegeschiedenis. En het geeft ons verrassende nieuwe informatie over Spinoza's laatste jaren, over zijn vriendenkring, en over de explosieve uitwerking van Spinoza's filosofische stelsel in het hart van de rooms-katholieke kerk. Kortom: met zijn vondst heeft Leen Spruit geschiedenis geschreven.